

И.Б.Иванова

филология ғылымдарының кандидаты, якут тілінің грамматика және диалектология секторының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық зерттеулер институты және РФА СБ Солтүстік халықтарының мәселелері

ЯКУТ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРİNДЕГІ ҰЗЫНДЫҚ ПЕН ҚАШЫҚТЫҚТЫ БІЛДІРЕТІН ҰҒЫМДАР (ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТ)

Аннотация: Түркі халықтарының өзіндік өлшем бірліктері бар екені белгілі, оларды бүгінгі күнге дейін ішінара естуге болады. Осы ұзындық шараларын жүйелеуді ең қысқа ұзындықтардан бастаймыз және оны қазақтың осындай мысалдарымен салыстыратын боламыз. Ұзындық немесе қашықтық ұғымдарын білдірудің лексикалық құралдары фразеологиялық орамдарды қамтиды. Якут және қазақ тілдеріндегі ұзындықтың, қашықтықтың функционалды-семантикалық микроөрісін білдірудің лексикалық құралдары, біріншіден, негізгі қабат, байырғы-якут параметрлік терминдер екені белгілі болды. Бұған байырғы якут, орыс және басқа түркі тілдерінен алынған терминдер кіреді. Екінші перифериялық қабат параметрлік сын есімдер мен фразеологиялық орамдардан тұрады. Мақалада якут тіл білімінде алғаш рет қазақ тілінің материалымен салыстырмалы түрде ұзындық пен қашықтық түсінігін беретін лексемалар қарастырылған. Салыстырылып отырған тілдердегі жалпы типологиялық белгілермен сипатталатын бұл бірліктердің белгілі бір құрылымдық айырмашылықтары бар екендігі анықталды.

Тірек сөздер: якут және қазақ тілдері, функционалды-семантикалық аспект, функционалды-семантикалық өріс, лексикалық құралдар.

И.Б.Иванова

Кандидат филологических наук, младший научный сотрудник Сектора грамматики и диалектологии якутского языка, Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов севера СО РАН

ЛЕКСИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ДЛИНЫ, РАССТОЯНИЯ В ЯКУТСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ (ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Аннотация: Как известно, тюркские народы имеют свои исконные единицы измерения, которых частично можно услышать и по сей день. Систематизацию данных мер длин начнем с самых коротких длин и будем сопоставлять с казахскими аналогичными примерами. В число лексических средств выражения понятий длины или расстояния входят фразеологические обороты. Как выяснилось, в якутском и казахском языках лексические средства выражения функционально- семантического микрополя длины, расстояния, это, во-первых, основной пласт, исконно-якутские параметрические термины. Сюда входят и исконно-якутские, и заимствованные из русского и других тюркских языков термины. Второй периферийный пласт представляют параметрические прилагательные и фразеологические обороты. В статье впервые в якутском языкознании рассмотрены

лексемы, выражающие понятие длины и расстояния в сопоставительном плане с материалом казахского языка. Установлено, что данные единицы в сопоставляемых языках, характеризуясь общими типологическими признаками, имеют определенные структурные различия.

Ключевые слова: якутский и казахский языки, функционально-семантический аспект, функционально-семантическое поле, лексические средства.

I.B. Ivanova

Candidate of philological sciences, Junior Researcher of the Sector of Grammar and Dialectology of the Yakut Language, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North, SB RAS

LEXICAL MEANS OF EXPRESSION OF LENGTH, DISTANCE IN THE YAKUT AND KAZAKH LANGUAGES (FUNCTIONAL AND SEMANTIC ASPECT)

Abstract: In the article, lexemes that express the notion of length and distance in comparative aspect with the material of the Kazakh language are considered for the first time in Yakut linguistics. It is established that these units in the compared languages, being characterized by common typological features, have certain structural differences. As you know, the Turkic peoples have their original units of measurement, which can be partially heard to this day. We will start the systematization of these length measures with the shortest lengths and compare them with Kazakh similar examples. The number of lexical means of expressing the concepts of length or distance includes phraseological turns. As it turned out, in the Yakut and Kazakh languages, the lexical means of expressing the functional and semantic microfield of length, distance are, firstly, the main layer, the primordial Yakut parametric terms. This includes both primordial Yakut and terms borrowed from Russian and other Turkic languages. The second peripheral layer is represented by parametric adjectives and phraseological turns. For the first time in Yakut linguistics, the article considers lexemes expressing the concept of length and distance in comparison with the material of the Kazakh language. It has been established that these units in the compared languages, characterized by common typological features, have certain structural differences.

Keywords: Yakut and Kazakh languages, functional-semantic aspect, functional-semantic field, lexical means.

Одним из составляющих функционально-семантической категории количественности в якутском языке является микрополе величины, где первым можно выделить понятие пространственного характера – микрополе длины и расстояния. Длина – *физическая величина*, определяющая *расстояние* между двумя наиболее удалёнными точками одного предмета, измеренное горизонтально. Как известно, единицами измерения длины являются сантиметр, метр, километр, дециметр, миллиметр, микрометр (международная система единиц), аршин, вершок, сажень, верста, пядь, локоть (старые русские меры), дюйм, фут, ярд, миля (система английских мер) и т.д.

Как известно, тюрокские народы имеют свои исконные единицы измерения, которых частично можно услышать и по сей день. Систематизацию данных мер длин начнем с самых коротких длин и будем сопоставлять с казахскими аналогичными примерами. Единицами измерения короткой длины служат, в основном, названия частей тела человека, как у многих народов [См.: Шозимова, 2012] одним из первых счетных приборов для человека были пальцы рук, ладонь, кулак.

Или (*тарбах*) ‘палец’ – *ели* (сұқ саусақтың еніне тең ұзындық бірлігі, ≈ 2 см).

Тутум ‘мера длины, равная высоте сжатого кулака, или ширине четырех пальцев (7-9 см)’ – *тұтам* (бес саусақпен тұтқандағы (қысқандағы) көлемге шамалас, ≈ 8-9 см). Слово образовано от глагола *тут* ‘держат’ и ‘хватат’ при помощи общетюркского аффикса -м [см.: Севорьян 294-302], имеет значение способа действия.

якут. *Тобус тутум уһуннаах толбоннурар уһун суһуохтаах*

‘С длинной косой длиной в девять кулаков’.

Бөрсүөк ‘длина от верхнего сустава до нижнего сустава среднего пальца (3-4 см); вершок’. Слово, заимствованное из русского языка.

Сүөм ‘мера длины, равная расстоянию между концами большого и указательного пальцев (18-20 см); пядь’. Ср.: кумык. *суюм*, ног. *сүөм* [Асадулаева, с. 23]. *Мунур сүөм* – мера длины, равная расстоянию между большим и согнутым средним пальцами (12-14 см). В казахском языке есть *сүйем* (кере созылған бас бармақ пен сұқ саусақ ұштарының арасына тең ұзындық өлшемі, ≈ 17-18 см). *Сынық сүйем* – бас бармақ пен сұқ саусақтың екі буыны бүгілгендегі аралық, бір сүйемнің төрттен үш бөлігі, ≈ 14 см.

Харыс ‘пядь’ – мера длины, равная расстоянию между концами до отказа раздвинутых большого пальца и среднего – 20-25 см. Ср.: кумык. *къарыш*, ног. *карыс*, кирг. *карыш*, башк. *карыш*, хак. *харыс* [Асадулаева, с. 23]. В казахском языке *Қарыс* – бас бармақ пен ортаңғы саусақтың аралығымен өлшенетін ұзындық өлшемі, ≈ 19-20 см (жырта қарыс, кере қарыс, сере қарыс, қарыс сүйем, қарыс-қарыс, сүйем-сүйем, қарыс жер, аузы алты қарыс, бойы бір қарыс, сакалы қырық қарыс). *Кере қарыс* – бас бармақ пен ортаңғы саусақтың барынша керіле созылуы. *Сере қарыс* – бас бармақ пен шынашақтың арасы.

якут. [Сабы] 3-4 *харыстан ордук уһун гымматтар*

‘Нитку не делают длиннее 3-4 харыс’ [ХУ ХС 36].

Тонголох ‘от локтя до до нижнего сустава среднего пальца (32-35 см)’

Уллунах ‘мера длины, равная длине ступни ноги’. Каз. табан

Хары ‘от локтя до запястья’.

Арсыын ‘мера длины от кончика среднего пальца до плеч (70-72 см); аршин’ (арсыынай табаар; арсыыннаа). Ср.: кумык. *ар*, *арыын*, ног. *арыын*, карач.-балк. *ар*, хак. *арийн* [Асадулаева 23]. В казахском языке *арыын* – шынтактан саусақ ұшына дейінгі ұзындық. Аршином измеряли привозные ткани, материалы для одежды.

якут. *Быһайын Хонооһой оһонньортон үс арсыын сытыйбыт саранынҕканы кытта чэй, табах ылбытыт ди*

‘Прошлым летом у старика Хоносыя заняли всего-навсего три аршина простого ситца, чай, табак’ [К КТ 20].

Былас ‘маховая сажень, размах’ 1,76 м – старая русская мера длины, равная расстоянию между концами средних пальцев раздвинутых в стороны рук (150-180 см) [ТСЯЯ II 693]. В казахском языке он соответствует құлаш (құлаш – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі, ≈ 165-175 см). В якутском языке термин *былас* имеет много значений и видов, например, обхват чего-либо, (например, талии, бедер человека), *дубук былас* ‘чуть меньше маховой сажени’, *кэбинэ былас* ‘чуть больше маховой сажени’, *нуучча былаһа* ‘три аршина’ – 2,134 м; *уунар былас* ‘мера длины, равная расстоянию от кончика большого пальца левой ноги до третьего сустава (основания) среднего пальца вытянутой вверх правой руки’ [Алексеев 1992 с. 15] ‘косая сажень 2,48 м’.

якут. *Абыс былас суһуохтаах Айталы Куо*

‘Айталы Куо с восьмисаженной шелковой косой’.

Для измерения длинных расстояний используются другие термины. Длинное расстояние между предметами неудобно мерить частями человеческого тела, поэтому используются следующие термины параметрии:

Саһаан ‘сажень’ – старая русская мера длины, равная 2,134м, сажень. *Бэчээтинэй саһаан* ‘полномерная, большая сажень (210-213 см)’. Каз. Сажын. В слове сажень присутствует древний праславянский корень **seǵь*, **seǵenzь*, связанный с глаголом сгать «протягивать руку» [Лебединская, 2014, с. 110].

якут. [Быйкаанныыр] *үс сүүсчэкэ саһаан сиргэ баар амтаарга бэрт эрийинэн тийидэ* ‘Быканньыр еле-еле дошла до амбара, который находился в 300 саженьей’ [АА А 14].

Термин *саһаан* также особенно используется при измерении длины веревки, нитки, проволоки, салама и др.

якут. *Ситини иккилитэ эрийэ-эрийэ, устата биир саһаан буолуо диэри өрүллэр* ‘Веревку из конской гривы плетут длиной в один сажень’ [ХУ ХС 34].

Көс ‘якутская мера длины, равная, примерно, 10 км’ [ЯРС, с. 182]. *Тыыллар көс* ‘самый большой көс’ *көч*. Каз. Көш.Э.К. Пекарский в «Словаре якутского языка» пишет, что *көс* имеет несколько видов: *самыы көс*, *самыы күннүк* – 7-8 км, *ат көһө* ‘конная миля –10 верст’, *сиэлэр ат көһө* – ‘миля бегущей рысью лошади’ – 13-14 км, *оһус көһө* ‘бычья миля’, *тиинг көһө* ‘беличья миля; переезд, который делает тунгус во время кочевания при охоте на белку’ [ЭКПСЯЯ I 1170 ст.].

якут. *Туорахтаах икки Талкы оҕонньордоох икки ардылара икки көс*

‘Расстояние между балаганами, где живут Туорах и старик Талкы, **двое верст**’ [ККТ 16].

Биэрэстэ ‘верста’ – старая русская мера длины примерно 1,06 км. Ср.: хак. *версга*, ног. *шакырым*, башк. *сакрым*, кумык. *чактырым* [Асадулаева, с. 23]. Каз. Шакырым. *Аҕыйах биэрэстэлээх сир* ‘Не далеко, всего несколько верст’. Верста – это самая распространенная единица измерения больших расстояний в России и в XIX в. [Лебединская, 2014, с. 108-118].

Для измерения больших расстояний обычно использовались сочетания названий времени и проходимого пространства. Особенно большие расстояния измерялись днями, переходами, привалами. Для величины день пути условно применяли расстояние (или 35-40) километров, а для конного дня пути - 50-70 километров.

Күннүк сир – расстояние, проходимое путником за день (примерно с 7 часов утра до 7 часов вечера). В казахском языке данная параметрия используется активно: күндік жер. Также можно определить расстояние по слуховому или визуальному восприятиям: расстояние, на котором можно услышать крик человека, животных, топот коня и др. Таким образом определяли расстояние славянские, финно-угорские, тюркские и многие другие народы [Лебединская, 2014]. Бір көш жер, қозы көш жер, қамшы салым жер, иек артпа жер, әудем жер, дауыс жетер жер, итгін үргені естілер жер, қара көрінім жер, көз ұшындағы жер, тай шаптырым жер, аяқ жетер жер, құнан шаптырым жер, ағ шаптырым жер, бір қыдыру жер, түстік жер.

якут. *Үс күннүк сиртэн үөгүүтэ иһилиннэ* [ОП ТА 71].

‘Слышно, как кричит, из **далека, до которого дойдешь через три дня**’.

Периферийными средствами выражения микрополя длины, расстояния являются параметрические прилагательные и наречия с семой *кылгас* ‘короткий’, *уһун* ‘длинный’, *кэтит* ‘широкий’, *синньигэс* ‘тонкий’, *ыраах* ‘далекий’, *чугас* ‘близкий’, *чиэски* ‘немножко далеко’, с частицами *соһус*, *быһыылаах* и др. В казахском языке алыс, шалғай, қашық, жырақ, шет, қиыр (далеко), таяу, жақын, жуық (близко). Например, тиіп тұрған жер, қол созым жер, қарға адым жер, таяқ тастам жер, иек астындағы жер; ит өлген жер. Ит арқасы қиянда, түйенің табаны түсер жер, алты айшылық жер, жердің түбі, айшылық жол. Лексический пласт параметрических прилагательных и наречий считается средством выражения качественной величины, т.е. данные средства являются точками соприкосновения двух функционально-семантических категорий, категорий количественности и качественности.

В число лексических средств выражения понятий длины или расстояния входят фразеологические обороты. Например, единица *бардар бараммат* имеет значение беспредельное, безграничное расстояние для ходьбы (например, о дороге, о поле и др.): *Бардар бараммат суолунан салғыы айаннаан иһэбин* [ОП ТА 57] ‘Идешь по этой **длинной дороге, которая никогда не заканчивается**’. Данное ФЕ иногда используется для определения широкой площади. *Бардар бараммат кизн ходуһа* ‘Преширокое поле’.

саа тэбиитэ обозначает расстояние ружейного выстрела, примерно не дальше 50 м. *Бэҕэһээ кэлбит оҕолор дурдалара миигиттэн биэс-алта саа тэбиитэ күөл арбаа кытытыгар баалара* [ТСЯЯ VIII 64] ‘Укрытые приехавших вчера детей находится в западной стороне озера в расстоянии пяти-шести ружейных выстрела от меня’. *Мизхэ саа тэбиитэ да чугаһаама!* ‘Не подходи ко мне (даже на ружейный выстрел) или (даже на пушечный выстрел)’.

ФЕ *көстөөх сир* ‘далеко находящееся место’ [СТСДТ 45] образно выражает довольно далекое расстояние:

Көстөөх сиртэн ытағын ди, доҕор

‘Дружок, целишься-то с далека’ [СТСДТ 24-25].

А так же в казахском языке есть и другие единицы измерения длины, расстояния:

Қар (қолдың қары) – кеуденің орта тұсынан кере созылған қолдың ортанғы саусағының ұшына дейінгі аралыққа тең ұзындық бірлігі, ярд, ≈ 80-85 см. Кейде оң иықтан бүкіл кеудені бойлай өтіп, кере созылған сол қолдың ортанғы саусағының ұшына дейінгі аралық та (≈ 1 м) қары ретінде алынады.

Буын – ортанғы саусақтың ұшынан оның ортанғы буынына дейінгі аралыққа тең ұзындық бірлігі, ≈ 5-6 см

Шынтақ – қолдың ортанғы саусағының ұшынан шынтақтың бүгілген жеріне дейінгі аралық. Қазақстанда кең тараған Бұхар шынтағы ≈ 40-41 см.

Қадам – адамның бір адымына тең ұзындық бірлігі, ≈ 60-70 см.

Адым, қадам – жай жүргендегі екі аяқ арасының алшақтығы.

Аттам – адымның созылыңқы шегі.

Құлаш – иық деңгейіне сәйкес кере созылған екі қол ұшының арасына тең ұзындық бірлігі, ≈ 165-175 см

Кере құлаш – иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының аралығы.

Сала (көш) құлаш – үш құлаш.

Кез парсы тілінен аударғанда, «шынтақ ұзындығы» дегенді білдіреді, ≈ 50-60 см. «Кездеме» атауы осы «кез» ұғымынан шыққан. Орталық Азияда «кез» өлшем бірлігінің үш түрі болды: 1) қолдың ұзындығымен өлшенетін кез созылған қолдың бармағының ұшынан иыққа дейінгі аралықты қамтиды. Оның бармақтың ұшынан кеуденің ортасына дейін немесе иыққа дейін өлшенетін түрлері бар. Оны қазақша «сай кез» деп атайды; 2) елімен өлшенетін кез, яғни бір кез 24 еліге тең; 3) тұтаммен өлшенетін кез. XIX ғасырда Түркістан аймағында кез өлшемі 68,58-88,9 см аралығында болды).

Құрық бойы деген өлшем «құрықтың ұзындығындай ғана жер» дегенді білдіреді, ≈ 4-5 м

Тұсау бойы – жылқының алдыңғы екі аяғының арасы.

Шідер бойы – жылқының алдыңғы оң аяғы мен артқы сол аяғының арасы.

Түстік жер – ат жүрісімен шамамен 4-5 сағаттық жер.

Сәскелік жер – сәскеге дейін жететін жер.

Айлық жер – ат жүрісімен шамамен 28-30 күндік жер.

Күндік жер – ат жүрісімен шамамен ≈ 8-10 сағаттық жер.

Бір көш жер – 10-15 шақырым

Орта көш жер – 90 шақырым болатын аралық.

Күзгі көш жер – 25-26 шақырым жер.

Қозы көш жер – 14-15 шақырымдай болатын аралық, яғни көш кезінде қозы-лар ілесе алатындай жер // в некоторых источниках – 5-6 шақырым

Әудем жер – көшпелі өмірдің қажеттілігінен туындаған қашықтық өлшемінің ішіндегі сирек қолданылатын түрі. «Әу» деп айқайлағанда дауыс жететін, естілетін жер, яғни жақын жер деген мағынаны аңғартағын тіркес, ≈ 100 м

Дауыс жететін жер – ≈ 250-300 м

Ат шапғырым жер – ≈ 25-30 км

Тай шапғырым жер – ≈ 15 км // в некоторых источниках – 4-5 шақырым

Құнан шапғырым жер – 8-10 шақырым // в некоторых источниках – 3-4 шақырым

Таяқ тастам жер – тым жақын жер, яғни ≈ 10-15 м

Арқан бойы – ≈ 7-8 м

Тепе – екі шақырым

Иек астында – 4-5 шақырым

Көз ұшында – 6-7 шақырым

Таким образом, выявлено, что в якутском и казахском языках лексические средства выражения функционально-семантического микрополя длины, расстояния Это, во-первых, основной пласт, исконно-якутские параметрические термины. Сюда входят и исконно-якутские и заимствованные из русского и других тюркских языков термины. Второй периферийный пласт представляют параметрические прилагательные и фразеологические обороты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Алексеев А.Е. Некоторые проблемы развития якутской математической терминологии. – Якутск, 1992. – 64 с.

[2] Асадулаева П.У. Названия старинных мер измерения в кумыкском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – №12. Часть 2. – С. 22-24.

[3] Ефремов Н.Н. Причинно-следственные конструкции в русском и казахском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. №4 (34): в 3-х ч. Ч. III. – С. 67-70.

[4] Лебединская В.Г. История русской метрологической терминологии: дисс. док. фил. наук. Спец. 10.02.01. – М., 2014. – 475 с.

[5] Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – 437 с.

[6] Шозимова Т.Д. Выражение мер длины и веса в шугнанском языке и английском языках. автореф. канд. филол. наук. – Душанбе, 2012. – 105 с.

[7] Сен білесің бе? Энциклопедия / Құраст.: Қ.Ж. Райымбеков, Қ.Т. Байғабылов. – Алматы: Аруна, 2011. – 695 б.